

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

БУЛИГА ІРИНА ІВАНІВНА

УДК [28:316.422]:321.64(477.81/.82)²1939/1945²

**ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ
В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ
НА ВОЛИНІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент
Шугасва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
професор кафедри філософії
та економічних теорій.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Виговський Леонід Антонович,
Хмельницький університет управління та права,
завідувач кафедри філософії та політології;

кандидат філософських наук
Стасюк Лариса Олександрівна,
Національний університет водного
господарства та природокористування (м. Рівне),
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться "23" вересня 2010 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий " 21 " серпня 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. М. Ковтун

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Протягом останніх десятиліть українське суспільство перебуває у стані системних перетворень, які суттєво впливають на релігійно-духовну сферу. Зростає кількість релігійних інституцій, збільшується питома вага населення, інтегрованого в різні види церковної діяльності, відбувається розширення соціальної сфери, де присутність релігійних організацій є дедалі відчутнішою. Християнські конфесії, витіснені радянською владою на маргінес суспільного буття, долаючи наслідки довготривалого квазіатеїстичного експерименту, активно долучаються до цього процесу. У нових соціально-політичних умовах релігійні інституції поряд із всеосяжною включеністю у соціокультурний простір опинилися перед загрозою загострення міжконфесійних і внутрішньоцерковних суперечностей.

Актуалізуючи проблему дослідження особливостей трансформації християнських конфесій на Волині, ми локалізуємо її періодом Другої світової війни, під час якої, у порівнянні з рештою українських територій, що зазнали масової атеїзації у XX ст., зберігалася практика співіснування високої релігійності населення з практикою неоднозначної, часто деструктивної, політики тоталітарних режимів у релігійній сфері.

Необхідність дослідження вказаної проблеми визначається ще й тим, що аналіз трансформації християнських конфесій на Волині в умовах тоталітарних режимів періоду Другої світової війни у вітчизняній і зарубіжній релігієзнавчій літературі стосувався переважно функціонування православних конфесій. Натомість інші християнські конфесії, які діяли в регіоні, стан і тенденції їхнього розвитку, специфіка їхнього діалогу з національно-визвольним рухом, котрі до нашого часу визначають орієнтири міжконфесійних та державно-конфесійних відносин, залишилися поза увагою дослідників.

Зв'язок дисертації з науковими планами і програмами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія" "Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій", реєстраційний номер № 0109V003226.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є здійснення релігієзнавчого аналізу особливостей трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни. Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати вплив радянської моделі державно-церковних відносин на стан християнських конфесій Волині під час першої радянзації;
- виявити конфесійні трансформації та інституційні зміни у православ'ї на Волині періоду першої радянзації;
- визначити характер і ступінь впливу на трансформацію християнських конфесій нацистської влади на Волині;
- встановити специфіку взаємодії християнських конфесій та національно-визвольного руху на Волині періоду Другої світової війни;
- проаналізувати трансформаційні тенденції у християнських конфесіях Волині у процесі лібералізації церковного життя завершального періоду Другої світової війни;
- з'ясувати вплив трансформацій християнських конфесій періоду Другої світової війни на релігійне життя сучасної Волині.

Об'єктом дисертаційного дослідження є християнські конфесії Волині як релігійний, соціально-історичний та культурний феномен.

Предмет дослідження становлять особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Об'єкт і предмет дослідження обумовили вибір теоретико-методологічних засад і методів його проведення, що завбачує синтез феноменологічного, аналітичного та компаративного підходів.

Використання принципів світоглядного плюралізму, позаконфесійності, толерантності, наукової об'єктивності дало можливість виявити різні підходи до проблеми дисертаційного дослідження. Застосування принципу історизму допомогло відобразити історичні умови трансформаційних тенденцій у християнських конфесіях.

У процесі дисертаційного дослідження було використано різноманітні наукові методи пізнання: загальнонаукові, конкретно-наукові, теоретичні, емпіричні. Комплексний характер роботи визначається використанням наступних наукових методів дослідження: філософського (єдності логічного та історичного, аналізу та синтезу, причин і наслідків), історичного (дотримання хронологічного принципу під час характеристики явищ, пов'язаних з проблемою функціонування християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині під час Другої світової війни). У дослідженні було застосовано системно-структурний метод, що дозволило розглянути характер, форми, методи впливу тоталітарних режимів на християнські конфесії. У процесі дослідження архівних джерел застосовувалися методи наукової евристики, аналізу й синтезу, класифікації та критики джерел.

Теоретичною і методологічною основою дослідження є праці, присвячені осмисленню трансформаційних процесів у християнських конфесіях в умовах тоталітарних режимів, таких філософів, істориків і релігієзнавців, як М. Бабій, В. Бондаренко, Л. Виговський, А. Герасимчук, В. Єленський, В. Климов, А. Колодний, П. Кралюк, О. Лисенко, В. Лубський, В. Любашенко, В. Пашенко, О. Саган, П. Саух, М. Стадник, Н. Стоколос, Л. Филипович, Л. Шугаєва, П. Яроцький та інші. Дослідження дисертаційної проблематики спирається на праці таких вітчизняних і зарубіжних філософів, теологів, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Бергер, В. Липинський, Б. Лобовик, А. Колодний, І. Огієнко, Д. Поспеловський, В. Танчер.

Емпіричною основою дослідження є архівні матеріали, що дало можливість проаналізувати стан і тенденції трансформацій християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни.

Наукова новизна дисертаційного дослідження обумовлена тим, що вперше здійснено системний аналіз особливостей конфесійних трансформацій на Волині на інституціональному, етнічному й особистісному рівнях, до яких призвела практика тоталітарних режимів у період Другої світової війни; аналіз специфіки взаємодії християнських конфесій та національно-визвольного руху, а також рефлексії минулого у трансформаційних процесах релігійних конфесій сучасної Волині.

У дисертації обґрунтовується низка теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною:

- на основі релігієзнавчого аналізу вперше з'ясовано, що взаємодія домінуючих конфесій православних і римо-католиків на Волині була істотно загострена українсько-польським конфліктом періоду Другої світової війни. Ідея тотожності релігійної й національної належності стала іманентним джерелом серйозного етноконфесійного конфлікту між поляками та українцями;

- розширено положення про те, що трансформація християнських конфесій Волині періоду першої радянзації зумовлена їхнім функціонуванням в умовах декларованої радянською владою політики жорсткого відокремлення церкви від держави та насадження Російської (з 1943 р. – Руської) православної церкви (РПЦ) в систему політичної індоктринації;

- доведено, що християнські конфесії (православні та католики) під час першої радянзації Волині, втративши інституційні форми реалізації соціального служіння, звузили розвиток церковної інфраструктури, монастирського життя, богословської освіти. Наслідком заборони або обмеження діяльності низки протестантських конфесій (кальвіністи,

лютерани, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, Свідки Єгови, баптисти) радянською владою став їхній перехід у релігійне підпілля, на напівлегальне становище, що зумовило конфесійну замкнутість протестантських общин на Волині;

- уточнено, що для політики нацистської влади на Волині була характерна чітка регламентація церковно-релігійного життя та маніпулювання релігійною свідомістю віруючих, що призвело до інституційних конфліктів між православними конфесіями Волині;

- набуло подальшого обґрунтування положення про те, що релігійна політика радянської влади на Волині завершального періоду Другої світової війни спричинила значні конфесійні трансформації: низка християнських конфесій (РПЦ, баптисти, частина п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня), які пішли на компроміс із владою, хоча діяли легально, були штучно трансформовані, зокрема об'єднані, незважаючи на те, що це суперечило їхньому віровченню. Натомість частина п'ятидесятників, римо-католики, Свідки Єгови, відмовившись співпрацювати з радянською владою, перейшли на напівлегальне становище як свідомо обраний спосіб соціорелігійної практики;

- на основі концептуального аналізу рефлексій минулого у релігійних трансформаціях сучасної Волині встановлено, що саме політичні чинники, які виявилися у період Другої світової війни, є конфліктоформуючими факторами у системі міжконфесійних та етноконфесійних відносин: протистояння між православними конфесіями (Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква), між православними і протестантськими конфесіями, між католиками і православними.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації дають можливість розширити релігієзнавче поле дослідження, сприяти глибшому розумінню трансформаційних процесів у християнських конфесіях не лише в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни, а й у цілому. Результати дослідження можуть бути використані при створенні теоретико-методологічної бази для обґрунтування трансформаційних тенденцій у релігійно-церковному комплексі України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертації дають можливість розширити релігієзнавчі знання про трансформаційні процеси у християнських конфесіях і їхнє застосування під час викладання курсів філософії, релігієзнавства, історії у вищих навчальних закладах. Дослідження може стати основою для надання експертних оцінок сучасних трансформаційних процесів у

християнських конфесіях, їхніх відносин з державною владою і прогнозування подальших трансформацій релігійного середовища, а відтак вдосконалення державно-церковних відносин в Україні.

Особистий внесок дисертантки. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно в процесі дослідження архівних матеріалів, доробку вітчизняних і зарубіжних світських і церковних авторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації знайшли своє відображення в публікаціях та виступах дисертантки на XI Міжнародній науковій конференції "Історія релігій в Україні" (2001 р., Львів), XIV Міжнародній науковій конференції "Історія релігій в Україні" (2004 р., Львів), XV Міжнародній науковій конференції "Історія релігій в Україні" (2005 р., Львів), Міжнародній науковій конференції "Релігія і суспільство: нові преференції" (2006 р., Чернівці), I Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії" (2008 р., Рівне), III Міжнародній науковій конференції "Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність" (2009 р., Київ), Міжнародній науково-практичній конференції "Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви" (2009 р., Чернівці), I Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії" (2009 р., Рівне), Міжнародній науково-практичній конференції "Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій" (2010 р., Чернівці).

Публікації. За матеріалами дисертаційної роботи опубліковано 15 наукових праць, серед яких 6 – у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг дисертації становить 208 сторінок, із них 180 сторінок основного тексту. Список використаних джерел містить 285 найменувань, з них 11 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної теми, сформульовано її мету й основні завдання, визначено об'єкт і предмет, окреслено методологічну основу дисертаційного дослідження, розкрито наукову новизну результатів, теоретичне і практичне значення, наведено дані про апробацію отриманих результатів і умотивовано структуру дослідження.

У першому розділі **²Теоретико-методологічні засади та джерельна база дисертаційного дослідження²** аналізується ступінь вивчення проблеми у працях вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців, філософів, істориків, політологів, богословів, на основі яких сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження, здійснено аналіз джерельної бази дисертації.

У підрозділі 1.1. *²Історіографія та джерельна база дослідження²* зазначається, що у вітчизняній і зарубіжній релігієзнавчій, філософській, історичній, політологічній науці спеціальні праці, присвячені комплексному дослідженню особливостей трансформацій християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині, практично відсутні.

Дослідження означеної проблеми зумовлює необхідність звернення до надбань радянської дослідницької спадщини, яка, спираючись на широке коло архівних матеріалів, вперше до наукового обігу вводить фактологічний матеріал, що розкриває окремі аспекти діяльності християнських конфесій Волині досліджуваного періоду. До таких досліджень належать праці Л. Великович, К. Дмитрука, Д. Мельникова, М. Коваля, Л. Чорної та інші.

Певні аспекти дослідження дисертаційної проблематики було висвітлено у працях вчених української діаспори. Утім, брак документальної бази (через недоступність радянських архівів) обмежив обсяг і глибину їхніх досліджень, а в деяких випадках призвів, на нашу думку, до доволі дискусійних тверджень. Серед таких досліджень виділимо праці Д. Бурка, І. Власовського, О. Вороніна, О. Домбровського, Т. Міненка, С. Савчука, Ю. Мулика-Луцика, М. Рудницької, Н. Теодорович.

Якісно нові підходи до дослідження сутності феномена християнських конфесій, їхньої трансформації, ролі та впливу на духовно-культурний аспект процесу переходу суспільства від панівного атеїзму до визнання релігії й церкви, що репрезентує останню як конструктивний чинник, демонструють у своїх роботах вітчизняні

українські філософи, релігієзнавці, соціологи, політологи, історики, культурологи. У цьому контексті варто згадати наукові доробки М. Бабія, Л. Басишина, В. Єленського, О. Магері, А. Колодного, П. Кралука, В. Климова, В. Пашенка, Л. Пилявець, О. Сагана, П. Сауха, О. Стеблини, В. Чуприни, Л. Филипович, П. Яроцького.

Осмилення сучасного конфесійного відродження на фоні суспільно-політичних та державотворчих процесів в Україні, зокрема Волині, неможливе без опрацювання соціально-філософських, історичних, релігієзнавчо-філософських, соціологічних досліджень проблем форм протистояння деяких православних конфесій радянському тоталітаризму, пошуку теоретичних екуменічних моделей та практичних рекомендацій, спрямованих на подолання міжцерковної боротьби. Науково обґрунтовані рефлексії цих аспектів містять праці А. Арістової, І. Біласа, В. Борщевича, Ю. Волошина, В. Гордієнка, І. Грідіної, В. Гриневича, О. Лисенка, В. Косика, В. Пашенка, М. Пірен, А. Русначенка, В. Сергійчука, Н. Стоколос, Я. Стоцького, Л. Суятінової, Л. Шугаєвої.

Певне значення у розробці проблеми трансформаційних процесів у християнських конфесіях періоду Другої світової війни на Волині мають доробки сучасних російських вчених. Досить ґрунтовними, на наш погляд, є монографії О. Васильєвої, М. Одінцева, В. Ципіна, М. Шкаровського та інші. Синтетичним дослідженням конфесійної та світської історії РПЦ та релігійного руху в СРСР є праця Д. Поспеловського. Попри всі достоїнства, їй властива конфесійна заангажованість, а тому і певна необ'єктивність в оцінці й аналізі проблеми.

У зарубіжній історіографії з'явилися праці, в яких окреслено коло проблем, дотичних до нашого дослідження. Зокрема, це доробки К. Беркгофа, Я. Гросса, М. Дембовської, Р. Дзвонковського, Ч. Мадайчика, Б. Кумора, Л. Попека, І. Феста, Х. Фейерсайда, У. Шірера.

Основу джерельної бази становлять архівні матеріали, деяка кількість яких вводиться авторкою в науковий обіг вперше. Це документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Волинської області (ДАВО), Державного архіву Рівненської області (ДАРО), Державного архіву Тернопільської області (ДАТО).

Низка опублікованих документів, що стосуються проблем відносин між християнськими конфесіями та радянським і німецьким тоталітаризмом, містить "Мартирологія українських церков". Окрему

групу джерел становить періодична преса – “Костопільські вісті”, “Ковельські вісті”, “Крем’янецький вісник”, “Горохівські вісті” та “Український голос”.

Відаючи належне теоретичній і практичній значущості попереднього наукового доробку, зазначимо, що на сучасному етапі відсутній комплексний релігієзнавчий аналіз особливостей трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів, що і визначило предмет наших студій.

У підрозділі 1.2. *“Теоретико-методологічні засади дослідження”* окреслено коло методологічних принципів, методів і прийомів, на яких базується дисертаційне дослідження.

Міждисциплінарний, комплексний характер дослідження зумовив його поліметодичність, поєднання в ньому феноменологічного, аналітичного, компаративного підходів до аналізу особливостей трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни на основі принципів об’єктивності, історизму, позаконфесійності, системності, цілісності, гуманізму, методологічного і світоглядного плюралізму.

Дослідницький діапазон також був розширений за рахунок порівняльно-історичного методу, що дозволило простежити, порівняти, виділити спільні й відмінні риси політики тоталітарних режимів щодо різних релігійних конфесій; системно-структурного – розглянути форми, методи і засоби впливу тоталітарних режимів на християнські конфесії Волині. Під час аналізу архівних документів і тогочасної преси було використано соціологічний метод неформалізованого (традиційного) аналізу документів, що завбачує тлумачення документів, з’ясування основних думок та ідей через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування висновків, які допомогли визначити особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни.

Зауважимо, що наше дисертаційне дослідження виконане в контексті проблематики практичного релігієзнавства, яке зорієнтоване насамперед на оприсутнення релігії в суспільстві і покликане відтворити реальні шляхи входження віруючого і релігійних інституцій у світ.

У дисертації ми спирались на загальнометодичний потенціал наукових принципів релігієзнавства, розроблених у працях М. Бабія, В. Бондаренка, Л. Виговського, А. Герасимчука, В. Єленського, А. Колодного, П. Кралука, О. Лисенка, В. Лубського, В. Любашенко, В. Пашенка, О. Сагана, П. Сауха, М. Стадника, Н. Стоколос, Л. Филипович, Л. Шугаєвої, П. Яроцького та інших.

У другому розділі ²**Релігійно-інституційні трансформації на Волині початкового етапу Другої світової війни**² аналізуються особливості релігійно-інституційних трансформацій християнських конфесій у контексті суспільно-політичної ситуації тогочасної Волині.

У підрозділі 2.1. ²*Стан і тенденції трансформації християнських конфесій в контексті політики радянської влади на Волині періоду першої радянізації*² встановлено, що християнські конфесії опинилися у принципово новій ситуації, що було пов'язано з процесом радикальних суспільних перетворень на Волині внаслідок різкої зміни існуючого ладу. Трансформація політичного буття потребувала зміни усього соціокультурного простору, стилю життя, орієнтацій, преференцій, ідеології – чималого спектра індивідуальних та групових ідентичностей. Адже з приєднанням волинських територій радянський уряд опинився перед фактом залучення до державного життя країни областей з усталеним релігійним устроєм життя місцевого населення, де релігія була основою соціокультурної ідентичності, а конфесійність – засобом чіткої релігійної ідентифікації індивідів з почуттям належності до конкретної віросповідної спільноти.

На підставі аналізу джерел та літератури доведено, що на трансформацію християнських конфесій Волині вплинуло витіснення їх з іманентних для них сфер діяльності – освітньої, виховної, оздоровчої, благочинної – закриття духовних навчальних закладів та інформаційна ізоляція віруючого населення (заборона друкованих видань).

Встановлено, що деякі протестантські конфесії, які передбачали сакралізацію українського етносу (кальвінізм і лютеранство), були заборонені взагалі і змушені були перейти на нелегальне становище. Внаслідок звуження поля діяльності цих течій протестантизму активізувалися течії у протестантизмі (баптисти, п'ятидесятники, Свідки Єгови, адвентисти сьомого дня), здатні до конспіративної діяльності та гнучкої адаптації стосовно політики радянського режиму в релігійній сфері.

У підрозділі 2.2. ²*Інституційні трансформації в православ'ї напередодні Великої Вітчизняної війни*² з'ясовано, що Православна церква в означений період була поставлена перед необхідністю забезпечення умов власного виживання. Тому вимушеним був перехід частини православних громад Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ) на Волині під юрисдикцію Московської патріархії, що зумовило внутрішній розкол у православ'ї під час нацистської окупації та поглибило інституційні прояви кризи релігійної самоідентифікації православного населення.

У третьому розділі ²**Особливості релігійної політики нацистської влади на Волині періоду нацистської окупації**² аналізуються методи впливу нацистської адміністрації на віруючих християнських конфесій, проводиться дослідження конфесійного сегмента в площині суспільних трансформацій.

У підрозділі 3.1. ²*Трансформаційні процеси у християнських конфесіях під впливом релігійної політики нацистської влади*², визначаючи сутність цих процесів, авторка акцентує увагу на тому, що практика так званої "релігійної свободи" початкового періоду Великої Вітчизняної війни викликала соціальну ейфорію серед населення Волині. Демонстративне заохочення відновлення діяльності різних конфесій досить швидко змінилося практикою їхнього інструментального використання як пропагандистського знаряддя окупаційною адміністрацією. Відтак, серед віруючого населення Волині сформувалася критична налаштованість щодо здатності офіційної нацистської влади задовольнити їхні релігійні потреби.

У підрозділі 3.2. ²*Специфіка міжправославних відносин на Волині періоду нацистської окупації*² встановлено, що Православна церква, якій вдалося на Волині зберегти свою структуру, сакральний і соціальний авторитет у попередню добу, опинилася в центрі політичної боротьби. Це призвело до трансформації релігійно-інституційного розвитку, розколу в православ'ї, зокрема, на Автономну православну церкву (АПЦ) та Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Внутрішня диференційованість, дуалістичність православ'я, гостре суперництво, боротьба за сфери впливу та протекторат з боку нацистської влади негативно позначились на суспільній атмосфері та призвели до розгубленості й невизначеності серед мирян. Наголошується, що, ідентифікуючи себе з певною релігійною конфесією, індивід приймає догмати і морально-етичні правила та норми, які притаманні саме цій конфесії. І тому саме ця ідентифікація відіграє одну з головних функцій у виникненні, розгортанні й перебігу конфліктів, відбувається антагоністичне позиціонування за схемою "ми-вони", що і відбувалося на Волині під тиском нацистської влади.

Встановлено, що внаслідок продуманої релігійної політики нацистської окупаційної влади міжконфесійна конкуренція набула антагоністичних форм і переросла у конфлікт між православними конфесіями, який залишився невирішеним впродовж усього досліджуваного періоду.

У підрозділі 3.3. ²*Конфесійна політика нацистської влади на Волині*² на підставі аналізу літератури і джерел доведено, що в цей період

християнські конфесії зазнали істотних трансформацій, що було пов'язано насамперед із демонтуванням існуючої системи інституалізації церков, встановленням жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій, узаконенням втручання органів влади у внутрішні справи церков. Наслідком порушення церковних канонів і безпрецедентного втручання у справи церкви й утворення фактично шести автокефальних та автономних православних церков стає трансформація релігійних інституцій Волині. З'ясовано, що контроль, який встановила нацистська влада за діяльністю християнських конфесій, призвів до обмеження властивих для них сфер діяльності.

У підрозділі 3.4. *“Християнські конфесії та національно-визвольний рух на Волині”*² з'ясовано, що на трансформацію християнських спільнот суттєвий вплив мали і вкорінені в національних міфах етноконфесійні стереотипи (“українець – православний”, “поляк – римокатолик”), які сформувались на Волині у попередні періоди і не могли бути пережиті з нейтральними або позитивними навантаженнями. У дослідженні встановлено, що хоча міжнаціональна боротьба не мала характеру прямих міжконфесійних зіткнень, однак українсько-польські відносини прямо залежали від конфесійної належності їхніх учасників, а священники виступали і політиками стосовно ролі своєї конфесії у суспільстві. Тісне переплетіння національного і релігійного у конфліктах між народами-сусідами підсилювало руйнівну силу кожного з цих чинників, продукуючи етноконфесійні упередження та істотно впливаючи на трансформації свідомості православних і католиків.

У четвертому розділі **“Вплив на релігійно-інституційні зміни політики тоталітарних режимів на Волині завершального періоду Другої світової війни”**² досліджуються трансформації християнських конфесій в умовах релігійної лібералізації завершального періоду Другої світової війни.

У підрозділі 4.1. *“Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни”*² встановлено, що процес конфесійних трансформацій набув нового вияву в результаті утворення державних структур (Ради у справах Руської православної церкви та Ради у справах релігійних культів), які взяли християнські конфесії під жорсткий контроль, а вся законодавча база, що з'являлася в наступні роки, перетворювала їх на підзвітні, залежні від забаганок влади інституції. Відтак, функціонування конфесій відбувалося у двох вимірах – легальному або нелегальному.

У дослідженні на підставі релігієзнавчого аналізу доведено, що найбільш значимої трансформації зазнала структура конфесійної

належності православних. Враховуючи відсутність варіативності у діях, Руська православна церква за сприяння державних структур прийняла до свого складу прибічників автокефалії. Внаслідок такої організаційної зміни посилились антиукраїнські тенденції у середовищі РПЦ. Ті священнослужителі, які відмовились це зробити, зазнали тиску карально-репресивної системи, були ув'язнені або фізично знищені.

У підрозділі 4.2. *“Конфесійні трансформації в контексті державної політики радянської влади на Волині наприкінці Другої світової війни”*² наголошується, що християнські конфесії вийшли з війни з великими втратами, що помітно позначилося на структурі й характері діяльності громад, житті багатьох віруючих. Проте поряд з цим у післявоєнний період вони вступили з надіями на перспективу подальшого існування, зміцнення позицій у релігійному житті України. За таких обставин радянському режиму не залишалось нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії та змінити релігійну політику, – відтак, це спричинило внутрішні й зовнішні трансформації християнських конфесій.

На підставі аналізу джерел та літератури доведено, що особливою пильністю відзначалися заходи імперського центру в ставленні до католиків та протестантів. Їхній реєстрації та офіційному визнанню передувала активна діяльність контролюючих органів щодо встановлення “політичного обличчя” та відверте адміністративне втручання у справи конфесій. Тому процес трансформації набув нового вияву в результаті приєднання до союзу ЄХБ п'ятидесятників, що призвело до внутрішньоцерковних конфліктів. Тиск з боку влади на адвентистів призвів до низки поступок, котрі суперечили адвентистському віровченню та згодом спричинили розкол всередині самої конфесії. Не змирившись з прагненням віруючих до власної релігійно-конфесійної ідентифікації, влада розпочала курс на повне знищення ознак інституційності Свідків Єгови, які будували свої відносини з радянським режимом на відверто антагоністичній основі. У результаті змін етнічної присутності внаслідок радянсько-польського трансферу населення зазнала істотних трансформацій і Римо-католицька церква – по всій території Волині було демонтовано інституційну мережу цієї конфесії. Внаслідок таких трансформацій християнські конфесії зазнали експансії руйнівних факторів і зменшили рівень впливу на суспільну свідомість віруючих Волині.

П'ятий розділ **“Рефлексії минулого у релігійних трансформаціях сучасної Волині”**² встановлено, що політичні чинники, які сформувалися ще у період Другої світової війни, на сьогодні є одним із

конфліктоформуючих факторів у системі державно-конфесійних відносин сучасної Волині. На підставі релігієзнавчого аналізу встановлено, що сучасні трансформації християнських конфесій Волині визначаються рухом від соціальної пасивності до різноманітних форм групового та індивідуального долучення до суспільно-політичного процесу, перетворення їх у надзвичайно політично активному суспільстві не лише у суб'єктів, а й об'єктів політичного життя.

Різні аспекти буттєвості віруючих Волині, участь у політичному житті як громадян держави і членів суспільства й одночасно – в релігійному житті як віруючих, котрі духовно і організаційно включені в певну релігійно-церковну систему, продукує необхідність у кожній особистості вибудовувати для себе внутрішньо несуперечливу цілісну життєву позицію, переконання, морально-психологічні цінності, політичну і релігійну поведінку, які б узгоджували чи враховували як політичні, так і релігійні пріоритети цієї особистості, а також пріоритети того суспільного середовища, в якому вона перебуває. Активне політичне втручання у діяльність церков і релігійних організацій, політична диференціація останніх у більшості випадків призводять до негативних наслідків, сприяють посиленню конфліктності в релігійному середовищі, у першу чергу православному. Знаходження консенсусу і злагоди між конфесіями слід спрямовувати на поширення рівновекторного діалогу, багатокультурного пізнання і порозуміння.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині під час Другої світової війни дозволило з'ясувати, що під час Другої світової війни різні за своїми зовнішніми ознаками, але тоталітарні в своїй основі режими – радянський і німецький – активно використовували на Волині релігійний фактор. Ця тенденція суттєво вплинула на функціонування християнських конфесій, які зазнали істотних трансформацій залежно від зміни соціально-політичних обставин, що підтверджено наступними висновками:

1. Світоглядне поле, в яке радянська влада примусово інтегрувала християнські конфесії, було абсолютно чужим для них та включало до своїх ідеологічних формул завдання подолання релігії. Таким чином, радянський тоталітаризм зіштовхнувся з протидією, яка базувалась на релігійних засадах, напрацьованих століттями. Відтак, високий рівень релігійності населення волинських територій зумовив неможливість

перенесення засобів тиску, апробованих у радянській Україні, на християнські конфесії Волині.

2. Християнські конфесії під час першої радянзації Волині були поставлені перед необхідністю визначення ролі та місця у радянському соціокультурному просторі. Радянська влада, насильно перепідпорядкувавши парафії ПАПЦ на Волині РПЦ, використала Православну церкву як знаряддя власної легітимізації. Римо-католицька церква, яка утримувала першість у соціальній практиці, була позбавлена інституційних форм її реалізації. Заборона та обмеження діяльності протестантських течій на Волині початкового періоду Другої світової війни сприяли формуванню конфесійної інституалізації, якій властиві розрив зі світом, вороже або індиферентне ставлення до держави.

3. Необмежене та нерегламентоване втручання німецької влади у релігійні справи призвело до обмеження простору канонічної діяльності християнських конфесій та надання церкві маргінального статусу в суспільстві. Провідною тенденцією трансформації православ'я на Волині під час німецької окупації є його внутрішня диференційованість і дуалістичність, зумовлена конфліктом ідентичностей та комплексом взаємопов'язаних чинників – догматичного порядку, економічно-майнового характеру, "канонічної території", ставлення до віросповідної "інакшості", своєрідної конкуренції за здобуття певних ніш у процесі соціального розвитку, відсутності реальної повноцінної віросповідної самореалізації в умовах тотального контролю за різними формами конфесійної самореалізації українців.

4. На стан і тенденції трансформації християнських конфесій на Волині означеного періоду впливали ідеологія та практика українського націоналізму. Жити, померти, страждати, любити й ненавидіти в ім'я нації стає більшою чеснотою, ніж страждати в ім'я абстрактного Бога. Багато в чому національне відродження під час Другої світової війни відбувалося під гаслом секуляризації національного й сакралізації світського. Радикалізація українсько-польського конфлікту активізувала вікове протистояння між православними і римо-католиками. Хоча первинними були політичні причини, конфесійні розбіжності посилювали конфронтацію, сприяли її перенесенню на побутовий рівень спілкування, де вона набувала найгостріших форм.

5. Зміни у сфері радянської державної політики щодо церковних інституцій мали суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії та церкви. За таких обставин радянський режим через маніпулювання Церквою та віруючими обмежив діяльність релігійних

інституцій, які потрапили під жорсткий контроль Рад у справах релігійних культів та РПЦ.

б. В результаті концептуального аналізу встановлено, що на сучасному етапі церковні інституції стають активними учасниками суспільних процесів на Волині, адже повалення тоталітарного режиму відкрило широкі можливості для соціальної розгерметизації християнських конфесій, їхнє входження в соціокультурний простір. Одночасно саме рефлексії минулого у релігійних трансформаціях періоду Другої світової війни визначають систему міжконфесійних, державно-церковних та етноконфесійних відносин досліджуваного регіону: протистояння між православними конфесіями (Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква), між православними і протестантськими конфесіями, між католиками і православними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Статті в наукових фахових виданнях, зареєстрованих ВАК України

1. Булига І. І. Конфесійно-інституційні трансформації на західноукраїнських землях (1939–1941) / І. І. Булига // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Філософія. – Чернівці: Рута, 2006. – Випуск 291-292. – С. 80–83.

2. Булига І. І. Релігійне підґрунтя діяльності націоналістичного підпілля на Волині періоду Другої світової війни / І. І. Булига // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 80. – К., 2009. – С. 218–227.

3. Булига І. І. Проблеми міжправославних відносин на Волині у 1941–1942 рр. / І. І. Булига // Журнал Історія. Філософія. Релігієзнавство: науковий журнал. – К.: Антросвіт. – 2009. – № 2. – С. 76–79.

4. Булига І. І. Навчальна дисципліна "християнська етика": позаконфесійний аспект / І. І. Булига // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 49. – С. 92–96.

5. Булига І. І. Вплив тоталітарних режимів на соціалізацію віруючої людини періоду Другої світової війни на Волині / І. І. Булига // Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – № 1(3). – С. 123–127.

6. Булига І. І. Міжконфесійні конфлікти на Волині періоду Другої світової війни: історичний вимір / І. І. Булига // Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010 – № 2(4). – С. 36–40.

II. Статті в інших наукових виданнях

1. Булига І. І. Міжконфесійний діалог християнських церков східновізантійського обряду у період Другої світової війни / І. І. Булига // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Книга І. – Львів, 2001. – С. 102–105.

2. Булига І. І. Особливості становлення українських православних церков під час Другої світової війни / І. І. Булига // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник – Львів, 2005. – Кн. 1. – С. 150–155.

3. Булига І. І. Функціонування православних церков в Україні наприкінці німецької окупації / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Випуск 8. – С. 24–29.

4. Булига І. І. Суспільно-релігійні відносини на західноукраїнських землях періоду Другої світової війни / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Випуск 10. – С. 309–312.

5. Булига І. І. Державно-церковні відносини на Волині початкового періоду Другої світової війни (1939–1941рр.) / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2007. – Випуск 11. – С. 99–104.

6. Булига І. І. Роль релігійного чинника в теорії та практиці націоналістичного підпілля Волині періоду німецької окупації / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 14. – С. 140–144.

7. Булига І. І. Конфліктогенний потенціал міжправославних відносин на Волині у 1941–1942 рр. / І. І. Булига // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 16. – С. 190–193.

8. Булига І. І. Релігійні репресії тоталітарного режиму проти Римокатолицької церкви на Волині / І. І. Булига // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія "Історичне релігієзнавство". –

Острог: Видавництво Національного університету "Острозька Академія", 2009. Випуск 1. – С. 32–40.

9. Булига І. І. Православно-католицькі відносини на тлі українсько-польського протистояння під час Другої світової війни / І. І. Булига // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. Серія наукових збірників / За загальною редакцією д. філос. наук П. Яроцького, д. філос. наук Л. Филипович, д. філос. наук С. Кияка. – Зб. №3. – К., 2009. – С. 395–402.

АНОТАЦІЯ

Булига І. І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2010.

Дисертація є цілісним філософсько-релігієзнавчим, історіософським дослідженням особливостей трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни. У роботі осмислено сутність, основні тенденції трансформації християнських конфесій на інституційному, етнічному й особистісному рівнях віруючих. Визначено, що активне інструментальне використання релігійного фактора тоталітарними режимами – радянським і німецьким – істотно вплинуло на трансформацію християнських конфесій, обмеження простору їхньої канонічної діяльності та надання маргінального статусу в суспільстві. З'ясовано, що рефлексії минулого сьогодні істотно впливають на сучасні релігійні трансформації та виявляють проблеми, які накопичились у суспільному організмі внаслідок десятиліть тоталітаризму.

Ключові слова: трансформація, християнські конфесії, тоталітаризм, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Автономна православна церква (АПЦ), Римо-католицька церква (РКЦ), протестантські конфесії.

АННОТАЦИЯ

Булыга И. И. Особенности трансформации христианских конфессий в условиях тоталитарных режимов на Волыни во время Второй мировой войны. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2010.

Диссертация является целостным философско-религиоведческим, историософским исследованием особенностей трансформации христианских конфессий в условиях тоталитарных режимов на Волыни во время Второй мировой войны. В работе осмыслено сущность, основные тенденции трансформации христианских конфессий на институциональном, этническом и личностном уровнях верующих; анализ специфики взаимодействия христианских конфессий и национально-освободительного движения, а также рефлексии прошлого в трансформационных процессах религиозных конфессий современной Волыни.

Доказано, что на конфессиональные трансформации на Волыни во время Второй мировой войны влияло состояние их функционирования в условиях генетической связи политической и религиозной сфер. Определено, что активное инструментальное использование религиозного фактора разными по внешним признакам, но в своей основе тоталитарными режимами – советским и немецким – существенно повлияло на трансформацию христианских конфессий, ограничения пространства их канонической деятельности и маргинального статуса в обществе. Впервые на основе концептуального анализа доказано, что взаимодействие конфессий православных и римо-католиков Волыни усугублялось украинско-польским конфликтом во время Второй мировой войны. На основании религиоведческого анализа государственно-конфессиональных отношений Волыни доказано, что рефлексии прошлого существенно влияют на современные религиозные трансформации и выявляют проблемы, которые накопились в общественном развитии вследствие десятилетий тоталитаризма.

Ключевые слова: трансформация, христианские конфессии, тоталитаризм, Украинская автокефальная православная церковь (УАПЦ), Автономная православная церковь (АПЦ), Римо-католическая церковь (РКЦ), протестантские конфессии.

SUMMARY

Bulyga I. I. The Peculiarities of the Transformation of Christian Confessions in the Conditions of Totalitarian Regimes in Volyn in the Period of the II Word War. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of the candidate of the philosophic sciences – speciality 09.00.11. – Religion studies. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2010.

Dissertation is an integrated philosophic – religion studies, historiosophic inquiry of peculiarities of the transformation of Christian confessions in the conditions of totalitarian regimes in Volyn in the period of the II Word War. The Substance, main tendencies of transformation Christian confessions on institutive, ethical and personal levels of believers are comprehended in the research. It has been determined that active instrumental using of religious factor by different of external, but totalitarian by the substance regimes – Soviet and German – influenced essentially on the transformation of Christian confessions, limitation the scope of their canonical activity and giving the passive status in the society. It has been defined that reflections of the past influence on the modern religious transformation essentially and display problems which accumulated in the social organism owing to decades of the totalitarianism.

Key words: transformation, Christian confessions, totalitarianism, Ukrainian Autocathelious Orthodox Church (UAOC), Autonomous Orthodox Church (AOC), Roman Catholic Church (RCC), Protestant trends.

Підписано до друку 15.07.2010 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарн. Таймс.
Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 1,2. Ум. обл. видавн. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Замовлення №25/14.

Віддруковано ФОП Кукса Ю.А.
Свідоцтво В01 №664529 від 05.10.2006р.
33027, м. Рівне, вул. Костромська 1, 326, тел. (098) 327-24-00.